

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 5 - Number: 18, p. 219-226, Winter 2021

Arap Baharı Sonrasında Libya'nın Sosyal, Siyasi ve Güvenlik Durumunun Deęerlendirilmesi*

Evaluation of The Social, Political and Security Status of Libya After The Arab Spring

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.993921>

Arařtırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
10.09.2021

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
25.12.2021

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2021

Asya Studies

Doç. Dr. Hasan Acar
Jandarma ve Sahil Güvenlik
Akademisi,
hasanacar.uludag@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0001-8956-7836>

Hakan Acar

Yüksek Lisans Öğrencisi / Bilecik
Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı,
hakan6575@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0001-7877-0564>

* "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Öz

Dünyada gelişen teknolojinin ve küreselleşmenin aksine yüz yıllardır Arap coğrafyasında cumhuriyet, demokrasi, insan hakları gibi kavramlara karşı yabancı kalınması beklenen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Arap Baharı kapsamında Libya'da ortaya çıkan devrimden sonraki durumun neden şiddetli geçtiğini ifade etmek gerekir. Tunus'ta başlayan ve hızlı bir şekilde büyüyen halk ayaklanmaları, Tunus'tan sonra Mısır, Libya, Suriye, Bahreyn, Ürdün ve Yemen gibi ülkelere sıçramıştır. Bu ayaklanma, ilk olarak Tunus ile sınırlı kalmış ve "Yasemin Devrimi" olarak anılmaya başlanmıştır. Arap coğrafyasında yaşanan güvenlik sorunlarının kısa sürede birbirini etkilemesi ve diğer Arap ülkelerine ulaşması sonucunda bu durum "Arap Baharı" olarak ifade edilmiştir. Arap Baharı Libya'da farklı bir boyutta gelişmiş ve Libya Arap Baharı'nın etkisi belki de en ağır şekilde hissedilen ülkelerin başında gelmektedir. İnsan haklarının ihlalleri ve uluslararası müdahale ile birlikte Muammer Kaddafi'nin yönetimden ayrılması ülkeyi ikili bir yapıya sürüklemiştir. Bu ikili yapı başta Haftar ve Ulusal Mutabakat Hükümeti arasında gerçekleşen ve hâlâ devam eden bir iç çatışmayı beraberinde getirmiştir. Bu durum ülkeyi siyasi, sosyal ve güvenlik bağlamında bir çıkmaza götürmüştür. Bu makalede, Libya'da devrim öncesi ve sonrası siyasi, sosyal ve güvenlik anlamında bir değerlendirme yapılmış ve ülkenin içine girdiği bu krizden nasıl çıkabileceği üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte, Libya'da yaşanan sürecin perde arkası ve devrimden sonraki Libya ile devrimden önceki Libya'nın durumu sosyal, siyasal ve güvenlik boyutları ve genel hatlarla analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Siyaset, Doğu Akdeniz, Arap Baharı, Libya, Kaddafi

Abstract

Contrary to the developing technology and globalization in the world, it is a situation that is expected to be foreign to concepts such as republic, democracy and human rights in the Arab geography for centuries. In this context, it is necessary to express why the situation after the revolution that emerged in Libya within the scope of the Arab Spring was severe. The popular uprisings that started in Tunisia and grew rapidly spread to countries such as Egypt, Libya, Syria, Bahrain, Jordan and Yemen after Tunisia. This uprising was first limited to Tunisia and started to be known as the "Jasmine Revolution". As a result of the security problems in the Arab geography affecting each other in a short time and reaching other Arab countries, this situation has been described as the "Arab Spring". The Arab Spring has developed in a different dimension in Libya, and Libya is one of the countries where the impact of the Arab Spring is felt most heavily. With the violations of human rights and international intervention, Muammer Gaddafi's departure from the administration has dragged the country into a dual structure. This dual structure brought about an ongoing internal conflict between Haftar and the Government of National Consensus. This situation has led the country to an impasse in terms of political, social and security. In this article, an evaluation in terms of political, social and security before and after the revolution has been made in Libya and it has been focused on how the country can overcome this crisis. In addition, the background of the process in Libya and the situation of Libya after the revolution and Libya before the revolution were analyzed in terms of social, political and security dimensions and in general terms.

Keywords: International Politics, Eastern Mediterranean, The Arab Spring, Libya, Gaddafi

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Acar, H. ve Acar, H. (2021). Arap Baharı Sonrasında Libya'nın Sosyal, Siyasi ve Güvenlik Durumunun Deęerlendirilmesi. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(18), 219-226.

GİRİŞ

Arap Baharı, 17 Aralık 2010 tarihinde Tunus'ta seyyar satıcı mühendis bir genç olan Muhammed Buziz'nin işsizlik nedeni ile kendi alanında iş bulamaması ve geçimini sağlamak için seyyar satıcılık ile uğraşması sonucunda, kadın bir zabıta memuru ile tartışıp zabıttan tokat yemesi üzerine çıkmıştır. Vâlilik binasının önüne giderek kendini ateşe veren Buziz, protestoların kıvılcımını ateşlemiştir (Lageman, 2016).

Sosyal medyanın gücünü sonuna kadar kullanan halk, kısa süre içerisinde kenetlenmiş ve kalabalık bir şekilde sokağa çıkarak protestolara dâhil olmuştur. Bu protestoların arkasında gelir dağılımındaki adaletsizlik, siyasi yozlaşmalar, yüksek enflasyon, diktatörlüğün baskın gücü ve demokratikleşmenin zayıflığı gibi unsurlar sayılabilir. Tunus'ta başlayan bu protestolar, yıllardır Arap ülkelerindeki yönetimleri de etkilemiş ve kısa sürede Mısır, Libya, Suriye, Bahreyn, Ürdün, Yemen gibi ülkelerdeki iktidarlara karşı protestolar baş göstermiştir. İlk başlarda birçok farklı isimle anılan bu hareket, daha sonra tüm Arap coğrafyasını etkisi altına alması nedeniyle Arap Baharı olarak anılmıştır.

Mısır ve Tunus görünüşte de olsa çok partili sistemlerle yönetilirken Libya'da bu durum hiç görülmemiş ve Libya Kaddafi döneminde İslamiyet'in sosyalizmle harmanlandığı iddia edilen ancak uygulamada otoriter bir rejim tarafından idare edilmiştir (Caner ve Şengül, 2018: 54). Bu makalede, Libya'da yaşanan sürecin perde arkası ve devrimden sonraki Libya ile devrimden önceki Libya'nın durumu sosyal, siyasal ve güvenlik boyutları ve genel hatlarla analiz edilmiştir.

Makalede Libya'nın kısa tarihi, bağımsızlığı, Kaddafi dönemi, Arap Baharı sonrası Libya'nın bağımsızlık ve demokrasi mücadelesiyle başlattığı hareketin geldiği durum ile birlikte sosyal, siyasi ve güvenlik alanında halkın ve devlet kurumlarının içinde bulunduğu pozisyon incelenmiştir. Bu inceleme ile birlikte Kaddafi dönemi ve sonrası Libya'nın sosyal, siyasi ve güvenlik alanındaki durumu; Kaddafi sonrasında Libya'nın yeniden inşası ile Libya'da sosyal, siyasi ve güvenlik bağlamındaki son durum ortaya koyulmuştur.

1. LİBYA'NIN KISA TARİHİ

Libya, Kuzey Afrika ülkeleri içerisinde nüfusa göre en büyük üçüncü ülke konumundadır. Nüfusu 2018 yılı göstergelerine göre 6.678.567 olup yüz ölçümü yaklaşık 1.759.540 kilometrekaredir. Komşuları ise kuzeybatısında Tunus, batısında Cezayir, güneyinde Nijer ve Çad, güneydoğusunda Sudan, doğusunda Mısır şeklindedir. Libya kelimesi Antik Yunan'dan gelmekte ve bölgenin tamamı için olmayıp sadece batısı için kullanılan bir isimden gelmiştir. Eskiden Nil'in batısında Berberiler yaşadığı için bölgeyi ifade etmek için Lebu sözcüğü kullanılmış ve bu sözcük Yunancaya Libya olarak geçmiştir. İç savaş sonrasında devlet başkanı Kaddafi'nin devrilmesiyle birlikte Libya Cumhuriyeti adını almıştır (The World Bank, 2020).

Libya tarihini dönemler olarak ele alacak olursak Antik dönem, İslam dönemi ve Osmanlı dönemi olmak üzere üç dönem şeklinde bir sınıflandırma yapmak mümkündür. İslam döneminde, Hz. Ömer'in Libya ve Tunus'taki Bizans hâkimiyetine son vermek adına bölgeye seferler yapılmış ve Bizans'ın buralardaki hâkimiyetinin zayıfladığı 707 yılında Musa B. Nusayr'ın Afrika valiliği zamanında Afrika'daki İslam fetihleri tamamlanarak bölge üçe ayrılmıştır. Bu bölgeler içinde İfrikiyye (Tunus ve Trablus) ayrılan bölgelere "Amiler" gönderilmiştir. Amiler bölgenin istikrarını sağlamamış olacak ki dönemin Halifesi Harûnurreşid İfrikiyye valiliğine, veraset yoluyla çocuklarına geçmek üzere emirlerinden Ağleb B. Sâlim'in oğlu İbrâhim B. Ağleb'i tayin etmiştir. Böylece Libya'da Ağlebiler dönemi başlamıştır. Yıl 908 olunca bölge Fatimiler'in egemenliğine girmiş fakat Ağlebiler dönemindeki istikrar sağlanamamıştır. Berberiler bu kargaşa içerisinde güçlenerek bölgede hâkim konuma gelseler de yıllar içinde Trablus yıllar içinde birçok devlet arasında el değiştirmiştir. 1327 yılına gelindiğinde Berberi kökenli Ammâroğulları hanedanının temeli atılmıştır. 1355'te Ceneviz Amirali Philippo Doria Trablusgarb'ı ele geçirmiş ve beş ay içinde Merfînilere satmıştır (Ceviz, 2011: 81-82).

İspanyollar, Endülüs'teki Müslüman şehirlerini birer birer ele geçirdikleri gibi güçlerini Kuzey Afrika'ya yöneltmiş ve buradaki şehirleri zapt etmeye başlamışlardır. Bu durumdan istifade ederek V. Ferdinand, 1510 yılında Trablus'u ele geçirmiştir. Bölgede bulunan Hafsîlerin bir kısmını öldürüp bir kısmını şehir dışı etmişlerdir (Kavas, 2003: 179). Şarlıken döneminde Barbaros Hayrettin Paşa tarafından bölge alınsa da Şarlıken bölgeye tekrar saldırmış ve son olarak 1551 yılında Turgut Reis ve Kaptan-ı Derya olan Sinan Paşa tarafından bölge Fransa'dan alınarak yaklaşık 400 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır (Ceviz, 2011: 82).

Osmanlı bölgede hâkimiyet sağlamış olsa da zamanla buradaki yönetim zayıflamıştır. Bu zayıflığın sebepleri arasında bölgeye gönderilen yeniçerilerin disiplinsiz faaliyetlerde bulunması etkili olmuştur. Akdeniz'de ticaret yapan gemilerden vergi adı altında haraç toplanılmaya başlanmıştır. Korsanlık zaman içerisinde bir meslek hâlini almıştır. Seçilen bölge valisini ise sadece İstanbul tasdik etmektedir. Bu nedenle Akdeniz ticareti ile ilgili yabancı devletlerle kendi başlarına antlaşmalar yapabilir yetkinliğe gelmişlerdir. 19. yüzyıla gelinceye kadar dünyada siyasi ve ticari anlamda birçok şeyin değişmesi ve 1815 yılında Viyana Kongresi ile birlikte korsancılık faaliyetlerinin yasaklanmasıyla İngiltere tarafından Garp Ocakları'na büyük zarar verilmiştir. Ayrıca bu yüzyılda artan sömürge arayışı, bölgeyi Avrupa devletlerinin gözde noktaları hâline getirmiştir. Almanya ve İtalya sömürge elde etmek için Afrika'ya yönelince, Garp Ocakları hedef hâline gelmiş ve bölge İtalya, Almanya, Fransa ile İngiltere'nin çıkar çatışması alanına dönüşmüştür. Bu süreç içerisinde dağılma dönemine giren Osmanlı için bölgeyi elinde tutmak önem kazanmıştır. Ancak Garp Ocaklarına desteğin zayıf olmasından dolayı 1912 yılında yapılan Uşi Antlaşması ile bölge İtalyanların eline geçmiştir (Toprak, 2012: 229-236).

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Libya'da varlığını tamamen bitirmekle beraber Ömer Muhtar önderliğinde Libya'da İtalyan işgaline karşı büyük bir direniş hareketi başlatılmıştır. Yaklaşık 20 yıl süren İtalyan işgaline karşı büyük başarılar kazanılsa da 1931 yılında Ömer Muhtar, Sirte kentinde İtalyanlara esir düşerek idam edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonunda İtalyanların bölgedeki etkinliğini kaybetmesi ile Kasım 1949'da BM'de alınan karar neticesinde Trablus, Bingazi ve Fizan'ı içine alan bağımsız bir devlet kurma çabaları başlamıştır. Berka'da geçici bir hükümet kuran İdris es-Senusi, 24 Aralık 1951 tarihinde yeni bir devlet kurulduğunu ilan etmiştir. Yarım asırlık bir savaş sonucunda ülke, dünyanın en fakir ülkeleri konumuna gelse de 1959 yılında keşfedilen petrol yatakları ile kısa zaman içerisinde ekonomik toparlanma dönemine girmiştir (İnsamer, 2020). Mali kaynakların Kral İdris'in ve çevresindekilerin eline geçmesi ülkede hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir. Özellikle Arap milliyetçiliği propagandaları bu hoşnutsuzluğu arttırmıştır (Doğan ve Durgun, 2012: 6). Bu milliyetçilik akımı o zamanlar 27 yaşında olan ve Arap milliyetçiliği fikirlerine İngiltere'de ilgi duymaya başlayan Kaddafi, ülkeye döndüğünde Özgür Subaylar Hareketi ile birlikte başarılı bir darbe girişiminde bulunmuş ve yaklaşık 42 yıl boyunca Libya'yı demir yumruk ile yönetmeyi başarmıştır (Çıldır, 2016: 56).

2. KADDAFI DÖNEMİNDE LİBYA

Kaddafi 7 Haziran 1942 tarihinde Libya'nın Sirte kentinde doğmuştur. Asıl adı Muammer Muhammed Abu Mınyar el-Kaddafi'dir. Eğitim hayatı Seba kentinde başlamış ve Libya Üniversitesi Tarih bölümünden 1963 yılında mezun olduktan sonra Bingazi Askeri Akademisine girmiştir. Burada Özgür Subaylar Hareketi isimli gizli bir örgüte katılmıştır. 1966 mezun olduktan sonra uzmanlık için İngiltere'ye gitmiş ve burada Arap milliyetçiliğine olan fikirleri gelişmiştir. Arap milliyetçiliği konusunda Cemal Abdülnasır'dan etkilenmiştir (Özşahin ve Battır, 2019: 59-60). Ülkeye dönünce dönemin kralı İdris el-Sunusi'yi tahtan indirmek için Özgür Subaylar Hareketi ile bir darbe gerçekleştirerek yönetimi 27 yaşında eline almıştır (Aktüel Bilgiler, 2020).

Kaddafi, iktidarının başlangıcında ortaya koymuş olduğu ideolojiyi şekillendirmeye başlamıştır. Arap milliyetçiliği ve sosyalizmin harmanlamasından oluşan bu ideoloji aile, aşiret, vatan temalarını barındırmıştır. Kaddafi doğrudan hiçbir araç olmaksızın yönettiği bu sistemi Cemahiriye olarak adlandırmakla birlikte bu sistem, 1977 yılında Libya Arap Cumhuriyeti yerine Libya Arap Halk Sosyalist Büyük Cemahiriyesi olarak evrilmiştir. Bu sistem halkı doğrudan yönetimde söz sahibi yapıp iktidarın gücünü halkın elinde bulundurmaya öngörmektedir (Özşahin ve Battır, 2019: 60-61). Kaddafi'nin bu politikalarla birlikte başlarda Libya halkının refahını yükseltmek için çaba harcadığını görmekteyiz. Bu bağlamda Libya petroleri üzerinde büyük pay sahibi olan yabancı şirketlere baskılar yapılmış ve bu şirketlerde bulunan hisselerin büyük bir kısmı devralınmış ve devralan hisseler millileştirilerek buradan gelen gelirlerin Libya'da kalması sağlanmıştır. Bu gelirlerle Kaddafi ülkeye hastaneler, okullar, yollar ve binalar yaptırmıştır. Böylelikle halkın eğitim, sağlık ve enerji gibi ihtiyaçları ücretsiz karşılanmıştır (Erdurmaz, 2020).

Kaddafi dönemi doğru politikalarla halka hizmet üzerine başlamışken Mısır veya Tunus'ta yaşanan Arap Baharı'nın Libya'da bu kadar kanlı geçmesinin birçok nedeni vardır. Kaddafi'nin darbe ile iktidara geldikten sonra ülkedeki petrol gelirlerinin kontrolünü kendisinin ve yakınlarının üzerine alması zamanla rejimin baskıcı bir hâl almasına sebebiyet vermiştir (Şensoy, 2020). Bu durum ülkede bir muhalefet kanalinin oluşmasını engellemiş ve her türlü işkence, suikast ve benzeri yollarla muhalefetin önu kesilmiştir. Mısır'da Millî Demokrat Parti veya Tunus'ta Anayasal Demokratik Parti gibi alternatif

bir partiye yer verilmişken Libya'da böyle bir sürecin oluşması engellenmiştir. Bunun yanında Libya, nüfusunun az olması sebebiyle Tunus ve Mısır'dan az petrol üretmiş olsa bile ülkede üretilen petrolün paylaşımı bahsedilen ülkelere oranla halka eşit ve adil olarak yansıtılmıştır. Özellikle ülkenin doğu kesimi az gelişmiş ve fakir bir yaşam sürmek zorunda bırakılmıştır (Yavuz ve Erdurmaz, 2011: 62-63).

Bunun yanında sosyal yapı olarak Libya'ya bakıldığında, Libya'nın aşiret temelli bağlardan oluşan bir ülke olduğunu görmekteyiz. Siyasetteki iktidar kavgaları, aşiretler arası rekabet ve iş birliğini etkilemiştir. Kaddafi rejimi bazı aşiretleri hâkimiyeti altına alırken özellikle doğu bölgesinde bulunan aşiretler muhalif davranışlarından dolayı devlet yardımlarından yoksun bırakılmış ve sürekli baskı altında tutulmaya çalışılmıştır. Kaddafi'ye yakın aşiretlerin gücünün gün geçtikçe artması, kendisine muhalif olan aşiretlerle arasının bozulmasına ve böylelikle bu aşiretlerin Kaddafi'yi devirmek adına tek bir paydada birleşmesine sebebiyet vermiştir (Aydemir, 2019: 90-92). Özellikle 2008 ekonomik krizinin ülkede birçok alanda kendini göstermesi, aşiretlerin ortak paydada örgütlenmesini hızlandırmıştır (Pargeter, 2011: 62).

Kaddafi, ileride silahlı kuvvetlerin devrimle kendisini alaşağı edebileceği korkusuyla, orduyu modernize etmekten ve emir komuta yapısı altında güçlendirmekten daima uzak durmuştur. Ülke içinde protestoların önlenemediği zamanlarda oğullarının emrindeki kuvvetler karadan, denizden ve havadan muhaliflerin üzerine gitmeyi başarmıştır (Yavuz ve Erdurmaz, 2011: 88).

Uluslararası topluluklar Kaddafi'ye protesto döneminde halka uyguladığı vahşeti bir an evvel durdurmasını ve halkın iradesini dikkate alarak gerekli düzenlemeleri yapmasını dile getirmiştir. 19 Mart 2011 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinde yapılan oylamayla Libya'da sivilleri kurtarmak, silah ambargosu uygulamak ve Libya rejiminin iç savaşı durdurmasını sağlamak gibi yaptırımları içeren Birleşmiş Milletler 1970 sayılı kararı, daha sonra da uluslararası topluma silahlı müdahale etme yetkisi veren 1973 sayılı kararlar alınmıştır (Demirel, 2011: 171-178). Bu kararlar ile birlikte (Kökçam, 2020) ABD'nin önderliğinde ve birkaç körfez ülkesinin desteği ile Libya'da bir koalisyon hükümeti kurulmaya çalışılmış ancak Kaddafi'nin sert baskısı ve silahlı gücüne maruz kalınmıştır. Bu süreçte Kaddafi'nin gücünün kısa sürede zayıfladığını gören Fransa, hızlı ve etkili bir kuvvetle Libya müdahalesine öncülük etmiştir. Fransa'nın Libya'daki uluslararası müdahaleye öncülük etmesinin iki nedeni olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, Fransa'nın kendi içindeki siyasi kargaşanın yönünü değiştirmek istemesi ve ikincisi 1830'da Cezayir'in işgali ile başlayan sürecin sonucunda bölgeye tekrardan siyasi olarak hâkim olmak istemesidir (Kuloğlu, 2011: 52).

Bingazi'deki olaylarda ve iç savaş zamanında bizzat bölgede bulunmuş olması sebebiyle savaşı çok iyi analiz eden TRT Muhabiri Mehmet Akif Ersoy'un Kaddafi ile ölmeden önce yaptığı son röportajında bir takım analizler ortaya çıkmıştır. Bu analizlerden birinden yola çıkarak, Fransa'nın Bingazi'deki tankları vurmuş olmasının Libya'daki isyan hareketinde etkisinin büyük olduğunu söylemek mümkündür. Ersoy, analizinin devamında isyancılara karşı büyük bir katliamın olabileceğinden de söz etmiştir (Ersoy, 2012: 18-20). Uluslararası müdahalenin savaşın seyrini değiştirmesiyle müdahalede istenilen amaca ulaşılmıştır. 20 Ekim 2011 tarihinde Libya'yı 42 yıldır yöneten Kaddafi, doğduğu memleket olan Sirte'de muhalif savaşçılar tarafından bir kanalizasyon çukurunda öldürülmüş ve cesedi uluslararası kamuoyuna sunulmuştur (Gaynor ve Zargoun, 2020).

3. KADDAFİ SONRASINDA LIBYA'NIN DURUMU

Kaddafi'nin ölümünün ardından Ulusal Geçiş Konseyi, sekiz aylık bir mücadele sonunda Libya'nın kurtarıldığını ilan etmiştir. Temmuz-Ağustos 2012'de Libya'da ilk genel seçimler yapılmış ve Ulusal Geçiş Konseyi görevini kurucu meclis olan Milli Genel Kongre'ye (MGK) devretmiştir. Ülkede bunlar yaşanırken mücadele döneminde silahlı gruplar kendilerine hâkimiyet alanları seçmiş ve MGK'nın silah bırakma çağrısını reddetmiştir. Başta Bingazi olmak üzere birçok kentte silahlı çatışma haberlerinin gelmesi ile birlikte 11 Eylül 2012'de kentteki silahlı gruplarca çıkarılan olaylar doğrultusunda, ABD büyükelçisi Christopher Stevens ve üç Amerikan koruma görevlisi ile Libya'da birçok vatandaş hayatını kaybetmiştir. Bunun gibi artan çatışmaların yanında siyasi çatışmaların da alevlendiği Libya'da istikrar günümüze kadar maalesef sağlanamamıştır. Eski Libya ordusunda üst düzey görevlerde bulunan ve sonra Kaddafi ile muhalif düşerek ABD'de yaşayan eski General Hafter'in devrim sonrası ülkesine gelerek şartların olgunlaşmasını bekleyip 14 Şubat 2014 tarihinde başlattığı siyasi hareket ile birlikte kentteki önemli noktalar ele geçirilmiştir. Hafter yönetime darbe yaptığını açıklasa da MGK General Hafter'in bu girişimini başarısız bir darbe olarak nitelemiş ve kentteki çatışmaların durduğunu açıklamıştır (Lee, 2020).

Ülkede Hafter yanlısı bir direniş ile uluslararası tanınırlığı olan hükümetin ülkeye hâkim olma mücadelesinin getirdiği çatışma ortamı, Libya'yı istikrara kavuşturamamış ve halen Libya'da siyasi, ekonomik ve kültürel anlamdaki istikrarsızlık artarak devam etmektedir.

3.1. General Hafter

Hafter, 7 Kasım 1943 yılında Bingazi'nin güneyindeki Ecebiye kasabasında doğdu. Hafter, Muammer Kaddafi'nin de memleketi olan Sirte kentindeki Fercani kabilesine mensuptur. 16 yaşında, Bingazi'deki askeri akademide okuduğu sırada okul arkadaşı Kaddafi ile tanışmıştır. Kaddafi, Hafter ile ilgili bir röportajında "O benim oğlumdu ve ben onun ruhani babası gibiydim." demiştir. Kısacası Kaddafi için Hafter güvenilir bir komutandı. Ancak Hafter komutasında gerçekleşen savaşlar Libya'nın hezimetini ile sonuçlanmıştır (Levent, 2020).

Esaret dönemi içinde Hafter, Çad Cumhurbaşkanı'na Kaddafi'ye karşı muhalif olduğunu dile getirmiştir. Bu söylem, Hafter ve esirlerin olumlu yönde önünü açmıştır. Dönemin siyasi aktörü olan ABD'ye muhalif tavırlar gösteren Kaddafi'yi askeri birlik kurarak devirme girişiminde bulunmuş fakat başarılı olamamıştır. Bu olayla birlikte Çad'da yönetimin değişmesi ile muhalif kişilik olarak anılan Hafter sürgün edilmiştir. ABD'nin sığınma hakkı vermesi ile ABD'ye yerleşen Hafter, CIA (Central Intelligence Agency) merkezi olan Virginia bölgesine yerleşmiş ve burada Kaddafi'ye karşı faaliyetler sürdürmeye başlamıştır. 1993 yılında CIA'nın Libya'da gerçekleştirmek istediği başarısız darbeden sorumlu tutulmuştur. Bu olaylar sonucunda Hafter hakkında idam kararı verilmiş ve iki kardeşi tutuklanmıştır (Anderson, 2015).

2011 yılında başlayan ayaklanmalar ile tekrar Libya'ya dönen Hafter, Kaddafi'nin devrilmesi neticesinde Libya Millî Meclisi tarafından Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na getirilmiştir. 2013 yılında bir bildiriyle birlikte uluslararası alanda muhatap alınan Libya Ulusal Meclisi'ni feshettiğini açıklamıştır. 2014 yılında Onur Operasyonu adı altında ülkenin doğusu olan Bingazi'yi ele geçirerek ülkede ikili bir yapının oluşmasına sebep olmuştur ve günümüze kadar gelecek olan her alandaki istikrarsızlığın baş aktörü olmuştur (Devecioğlu, 2019).

3.2. İki Meclis - Bir Ülke

Libya'da mevcut durum içerisinde Birleşmiş Milletler tarafından tanınan Trablus merkezli Ulusal Mutabakat Hükümeti ile Hafter'in başını çektiği Tobruk merkezli Libya Ulusal Ordusu olmak üzere iki farklı güç dengesi bulunmaktadır. 17 Aralık 2015 tarihinde Libya Siyasi Anlaşması (LSA) imzalanmıştır. LSA'dan doğan ve Birleşmiş Milletler'in (BM) Libya halkının tek meşru temsilcisi olarak tanıdığı Başkanlık Konseyi (BK) ve ona bağlı Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH), Mart 2016'da Trablus'ta göreve başlamıştır. Hafter, Başkanlık Konseyi'ni ve Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni tanımadığını açıklayarak ülkenin doğusunda askeri kurumlara saldırıya devam etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020).

Hafter, petrol sahası olan Şerare bölgesini kısa süre içinde ele geçirmiş ve 2016 yılı Eylül ayına gelindiğinde Libya'nın doğusunda bulunan petrol tesislerini, 2018 yılı haziran ayında ise Petrol Halil Bölgesi'nde stratejik öneme sahip iki liman olan Ra's el-Unuf ve Sidra'yı kontrolünü eline geçirmiştir. Şubat 2019'da Derne kenti hariç Libya'nın doğusunda hâkimiyeti sağlamakla birlikte Fizan bölgesindeki Çad sınırına doğru bir ilerlemeyle ülkenin kuzeyine yönelmiştir. Bölgede hâkim olunan noktalarda Hafter, yerel milisler ve aşiret guruplarına kendilerine dâhil olduklarına dair üniforma dağıtmış ve maaş vereceği vaadiyle yerel güçleri kendisine bağlamıştır. Bu bağlamda hâkimiyeti altına giren bölgelerde, hâkimiyetinin nişanı olarak yeni bir para biriminin kullanıma başlandığı gözlenmiştir. BM Özel Temsilcisi Gassan Selame, Libya için çizdiği yol haritasında Libya Ulusal Konferansı, Hafter ile Ulusal Mutabakat Hükümeti ve Sarraj arasında bir anlaşma yapılmasını ve yeniden Libya'daki rakip ve aktörleri devletin tek bir gücü altında toplayarak bozulan kamu düzenini inşa etmeyi hedefleyen bir Ulusal Konferanstan söz etmektedir. Ancak 2019 Şubat ayında yapılan Fizan Operasyonu nedeniyle bu düşünce ertelenmiştir. Hafter, Birleşmiş Milletler'in Libya'da planladığı Ulusal Konferanstan önce Trablus'a askeri operasyon başlatmış ve bölgeyi konferans öncesinde egemenliği altına almayı planlamıştır. Bu planı yaparken buradaki milis güçlerin en son 2014 yılında mobilize olarak hareket ettiklerini, 2014 yılı sonrasında buradaki güçlerin bölgede çıkar ilişkisi içine girdiklerini ve sürekli bir çatışma içinde olduğunu değerlendirmiş ve bölgeye yapacağı operasyonda karşısına toplu bir güç çıkmayacağını düşünmüştür. Bu düşünceyle yapılan askeri operasyonla en kötü ihtimalle Trablus'a hâkim olmayı planlamıştır. Yapılan gözlemlerde bölgede milis güçlerin güç mücadelesini merkezden yerele doğru çektiği gözlenmektedir. Bu konjonktürde Hafter'in bölgeye kısa sürede hâkim olması planlanmıştır. Operasyonun başladığı ilk günlerde Tarhuna, Gıryan, Sarman, Sabrata ve Aziziye gibi başkenti

çevreleyen noktalar Hafter'le mücadele etmemiş ve Hafter'in tarafına geçmiştir. Operasyonun ilerleyen günlerinde, Zintan ve Misrata gibi aşiretler başta olmak üzere birlikler kısa sürede birleşmiş ve Trablus'un Hafter yönetimine katılmaması için etkili bir mücadele başlamıştır. Böylece Hafter'in düşündüğü plan olumsuzlukla sonuçlanmış ve uzun zaman sonrasında bölgedeki güçler mücadelede birleşme imkânına kavuşmuştur. Bu noktadaki uluslararası açıklamalar, savaşı başlatanın Hafter olmasına rağmen tüm taraflara yönelik yumuşak bir dil kullanmıştır. 15 Nisan 2019 tarihinde ABD başkanı Donald Trump, Hafter'i arayarak kendisini destekler nitelikte konuşmuş ve Trablus Operasyonu için ABD'nin açık desteğini belirtmiştir (Tanrıverdi Yaşar, 2019: 23-25).

Libya'da 18 Mayıs 2020 Pazartesi günü BM'nin tanıdığı Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH), Vatiyye Hava Üssü'nü Hafter'e bağlı güçlerden alarak çok sayıda mühimmat ile Rusya'ya ait olan hava savunma sistemlerini ele geçirmiştir. Elde edilen bu mühimmatların Rusya menşeli olması, Rusya'nın Hafter'i desteklediğinin bir ispatı niteliğindedir. Hafter'in Batı Libya'daki son üssü olan Tarhuna'nın UMH tarafından ele geçirilmesi hâlinde Hafter'in siyasi ve psikolojik gücünün büyük ölçüde tükeneceği düşünülmektedir. Hafter'i destekleyen güçler içerisinde Mısır, Yunanistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan bulunmaktadır. Bu güçler Hafter'i siyasi, ekonomik ve askeri olarak doğrudan desteklemektedir. BM ise Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni meşru görmekle birlikte, Türkiye'nin sahada aktif olarak rol aldığını ve UMH'nin Vatiyye Hava Üssü operasyonunun bizzatı Türk insansız hava araçlarının (İHA) desteğiyle gerçekleştiğini ve Rus savunma sistemlerinin etkisiz hâle getirilmesinde bu unsurların büyük rol aldığını belirtmiştir (Çetin, 2020; Canlı, 2020).

3.3. Libya'da Güvenlik

Albay Muammer Kaddafi 1969 yılında iktidara gelince Libya Anayasasını kaldırmış ve gerçek gücü elinde tutan bürokratik devlet işleyişini kişiselleştirmiştir. Bürokrasinin ve güvenliğin Kaddafi'ye bağlı çalışmaların sonucu olarak, Kaddafi'nin devrilmesinden sonra devlet kurumlarının nasıl çalışacaklarını bilememesi büyük sorun hâline gelmiştir. Joseph Walker'a göre Kaddafi rejiminin çöküşünün hemen ardından Libya'nın ulusal polisi istenileni tam karşılamıyordu ve istihbarat teşkilatları tamamen kargaşa içindeydi. Bu durumu İçişleri ve Savunma Bakanlıkları "Başlarını kaybettikleri" şeklinde yorumlamaktadır (Sayigh, 2015: 7-11).

Libya, Arap Baharı sonrası süreçte IŞİD (Irak ve Şam İslam Devleti), El-Kaide, milis grupları, aşiret rekabetleri, Hafter yanlıları ve Ulusal Mutabakat hükümeti taraftarları olarak birçok alanda bölünme ve güç rekabetleri nedeniyle tüm zamanların en yüksek suç oranlarına ulaşmış ve hukuk kavramı ise birçok alanda zafiyete uğramıştır. 2011 ile 2017 yılları arasında beş binden fazla insan ölmüş ve yaklaşık yarım milyondan fazla insan ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Kaçanların büyük çoğunluğu Tunus'a sığınmıştır. Bununla birlikte Avrupa'ya ulaşma umuduyla Kuzey Afrika üzerinden teknelerle seyahat eden binlerce göçmen ve mülteci, tarihin en kötü göçmen krizini ortaya çıkarmıştır. Libya'nın ekonomik statüsü, Arap Baharı sonrasında petrol ihracatında yaklaşık %90 oranında azalma ve 200 milyar dolar civarında GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla) kayıplarına ulaşılması nedeniyle güç kaybetmiştir. IŞİD ve El-Kaide gibi terör örgütleri, Libya'nın istikrasızlığından faydalanarak faaliyet alanlarını genişletmiştir. Bu konjonktürde silah ticareti yaygınlaşmış ve dünyada en büyük silah ticaretinin yapıldığı yerlerin arasına girmiştir (Allouche, 2017).

3.4. Libya'da Toplumsal Durum

Libya'da oluşan istikrasızlığın en büyük bedelini genellikle dar gelirli aileler ödemektedir. Ülkede iki taraflı bir mücadelenin getirmiş olduğu istikrarsızlık kamu hizmetleri başta olmak üzere birçok alanda kendini göstermiştir. Özellikle devlet dairelerinin iş yapamaz hale gelmesiyle birlikte altyapı çalışmalarının durduğu, ülkede elektriğin sağlanmasında problemlerin yaşandığı, su ihtiyacının siyasi aktörler tarafından kesintiye uğratıldığı ve savaş nedeniyle eşya fiyatlarında büyük artış yaşandığı bu tabloda, toplumda huzursuzluk giderek artmıştır (Kekilli, 2020: 2-3). Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nin Vuhan kentinde (Acar ve Bulut, 2020) 2019 Aralık ayı sonlarında ortaya çıkan ve tüm dünyada hızla yayılan Covid-19 salgını ile birlikte dünyada ekonomik alanda büyüklüğü tam anlamıyla kestirilemeyen bir resesyona doğmuştur (Demirören ve Yorulmaz, 2020: 18-19). Bu kriz özellikle petrol fiyatlarında etkili olmuştur (Demirören ve Yorulmaz, 2020: 3). Ekonomisini petrol ile sürdüren ülkeler bağlamında söz konusu ülkelerin ekonomileri gerilemeye sürüklenmiştir. Ekonomik alandaki gelirlerin büyük bir bölümünün petrol ile sağlandığı Libya'da bu durum, halk açısından daha ağır bir fatura ortaya çıkarmıştır.

Libya genelinde elektriğe duyulan ihtiyacın yüksek olduğu ve bu enerjinin temini için yapılacak olan ihalelerin savaş nedeniyle askıya alındığı bilinmektedir. Ülkede zaten 1980'lerden kalan su altyapısı savaş nedeniyle daha da hasar görmüş ve neredeyse kullanılmaz bir hal almıştır. Söz konusu altyapıların

onarılmadığı ve zaman zaman bölgedeki siyasi aktörlerin suya el koyduğu da bilinen bir gerçektir (Kekilli, 2020: 2). Bu belirsizlik içinde Kaddafi sonrasında, ülkede toplumsal alanda eskiye bir özlem olduğu, yapılan röportajlar yoluyla halkın eski ve yeni ile olan mukayesesinde kendini göstermektedir.

SONUÇ

Libya, Kaddafi sonrası her alanda büyük kayıpların yaşandığı ve devletin yeniden inşasının zorlu olduğu bir sürece girmiştir. Uluslararası örgütlerin insan hakları ihlallerini gerekçe göstererek 42 yıllık bir yönetimi baş aşağı ettiği bu bölgede alternatif çözümler sonuçsuz kalmıştır. Ülkede giderek artan çatışma ve istikrarsızlık ortamı, bu duruma bir çözüm üretemeyen uluslararası örgütlerin büyük eleştirilerle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Ülkede milislerin etkili olabileceği ikili bir yönetimin ortaya çıkması, ülkeyi yönetilemez hâle getirmiştir.

Çatışmaları alevlendiren en büyük sebep hiç kuşkusuz hukuki yollarla göreve gelmeyen Hafter güçlerine yapılan askeri ve ekonomik yardımlar olmuştur. Mısır, Yunanistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan gibi ülkeler Hafter'i doğrudan desteklerken Rusya ve Çin kaynaklı mühimmatların Hafter yanlısı gruplar tarafından kullanılması da göz ardı edilemeyecek dolaylı desteklerin işareti sayılabilir. Bu bağlamda meşruiyeti olmayan Hafter yanlısı siyasi oluşumun desteklenmesi, ülkedeki güç dengesini bozmuş ve ülkede her boyutta istikrarsızlığı daha da arttırmaya devam etmiştir. İstikrarın sağlanması için ülkede hâkim bir gücün ortaya çıkması gerekmektedir. Uluslararası konferanslar ve görüşmelerin çözümsüz kalması da Libya'daki belirsizliği arttıran faktörler arasında yer almaktadır.

Libya'nın toplumsal yapısında kabile ve aşiretlerin yoğun olması ve büyük bir öneme sahip olması, merkezden yönetimi zorlaştırmaktadır. Özellikle Kaddafi yönetimi sonrasında yerelde aşiretler arası bölgesel ve ekonomik çıkarıya bağlı birçok çatışma yaşanmaktadır. Ülkeye hâkim olmanın en önemli göstergesi öncelikle aşiretlerin bir çatı altında toplanmasında ve aşiretlerin bağlılıklarının kazanılmasında ortaya çıkacaktır.

2011 yılı ağustos ayında Kaddafi yönetiminin son bulması, zaten çok kalıcı inşa edilmemiş olan devlet kurumlarının çöküşüyle sonuçlanmıştır. Devletin yeniden inşası adına Libya, bu süreçte birçok millî güç unsurunu kaybetmiş ve kabile toplumu ile ekonomide kiracı pozisyonuna geçmek durumunda kalmıştır. Bununla birlikte dış destekler yoluyla getirilen çok miktarda silah, milislerin çatışma kabiliyetlerini geliştirmiş ve istikrarsızlığın artmasına neden olmuştur.

Sosyal, siyasi ve güvenlik anlamında Libya'nın istikrara kavuşması, ancak tüm kurumların devlet otoritesi etrafında ve ortak bir paydada birleşmesi ile mümkün hâle gelecektir. Devlet otoritesinin ve kurumlar arasındaki işleyişin yeniden inşası adına Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin ülke içi stratejik noktalara hâkim olmasından hemen sonra ivedilikle yeni bir anayasanın ortaya koyulması gerekmektedir. Bu anayasa ile Libya'nın güvenliğini yeniden tesis edecek kurumların inşası mümkün hâle gelecek, böylelikle siyasi ve sosyal hayata yönelik sağlam kurumlar inşa edilebilecektir. Bu noktada 11 Ekim 2020 tarihinde Birleşmiş Milletler öncülüğünde, Kahire'de başlayan toplantıların değer taşıdığını ifade etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Acar, H. ve Bulut, S. (2020). Uluslararası Politik Düzenin Sorgulanması ve Koronalizasyon (Covid-19). (Editor: F. Köksoy). *Küresel Politikalar ve Bölgesel Dönüşümler* İçinde (s. 379-399). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aktüel Bilgiler (2020). Muammer Kaddafi Kimdir? Eserleri ve Hayatı. <https://www.aktuelbilgiler.com/muammer-kaddafi-kimdir/> adresinden 11.05.2020 tarihinde erişildi.
- Allouche, Y. (2017). Six Years After the Arab Spring: Where is Libya Now?. <https://www.middleeastmonitor.com/20170215-6-years-after-the-arab-spring-where-is-libya-now/> adresinden 01.07.2020 tarihinde erişildi.
- Anderson, J. L. (2015). The Unravelling: In a Failing State, an Anti-Islamist General Mounts a Divisive Campaign. *The New Yorker*, February 2015. <https://www.newyorker.com/magazine/2015/02/23/unravelling> adresinden 31.05.2020 tarihine erişildi.
- Aydemir, H. (2019). Libya'nın İstikrarın Sağlanmasında Ekonomik Kalkınmanın Rolü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Prof. Dr. Yelda Hatice Ongun), Ankara: Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Caner, H. ve Şengül, B. (2018). Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları*, 0(6), 45-70.
- Canlı, E. (2020). Libya Ordusuna Ait Bir SİHA, BAE'nin Temin Ettiği Rus Yapımı Pantsir Hava Savunma Sistemini İmha Etti. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libya-ordusuna-ait-bir-siha-baenin-temin-ettiği-rus-yapımı-pantsir-hava-savunma-sistemini-imhaetti/1843471> adresinden 21.05.2020 tarihinde erişildi.
- Ceviz, N. (2011). Libya Tarihine Kısa Bir Bakış. *Ortadoğu Analiz*, 3(27), 80-90.
- Çetin, Ç. (2020). Libya'dan Yeni Müjdeli Habere Hazır Olun. *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/yazarlar/cetiner-cetin/2685272-libyadan-yeni-mujdeli-haberehazir-olun> adresinden 21.05.2020 tarihinde erişildi.
- Çıldır, Ş. (2016). 1969 Libya Askeri Darbesi. *Ortadoğu Analiz*, 8(76), 55-57.
- Demirel, N. ve Azaklı, M. (2011). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Libya Hakkındaki 1973 Sayılı Kararı. *Küresel Bakış*, 1(3), 171-178.
- Demirdöğen, O. ve Yorulmaz, R. (2020). Kovid-19 Salgının Dünya Ekonomilerine Etkileri. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, 0(242), 3-23.
- Devecioğlu, K. (2019). Doğu Akdeniz Bağlamında Libya Krizi. *Afrika Araştırmaları Merkezi*. <https://afam.org.tr/dogu-akdeniz-baglaminda-libya-krizi/> adresinden 31.05.2020 tarihinde erişildi.
- Erdurmuş, S. (2020). Libya ve Kaddafi Dönem, Asıl İş Şimdi Başlıyor. *Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi*. <http://turksam.org/libya-ve-kaddafi-sonrasi-donem-asil-is-simdi-basliyor> adresinden 9.05.2020 tarihinde erişildi.
- Ersoy, M. A. (2012). Toplantıları Ortadoğu Konuşmaları Bir Gazetecinin Gözünden Arap Baharı: Suriye, Libya ve Yemen İzlenimleri. *Bilim ve Sanat Vakfı Bülten-KAM Yuvarlak Masa Bilim Sanat Vakfı*, 0(78), 18-20.
- İnsamer: İnsan ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (2020). Libya. https://insamer.com/tr/libya_1658.html adresinden 13.05.2020 tarihinde erişildi.
- Kavas, A. (2003). Libya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 27) İçinde (s. 184-188). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kekilli, E. (2020). Saha Dengelerinde Değişim ve Libya Krizinin Geleceği. *Seta Perspektif*, 0(277), 1-4.
- Kökçam, S. (2020). Kaddafi Sonrası Libya. *TRT Haber*. [Trthaber.com/haber/dunya/Kaddafi-sonrasi-libya-450437.html](http://trthaber.com/haber/dunya/Kaddafi-sonrasi-libya-450437.html) adresinden 13.05.2020 tarihinde erişildi.
- Kuloğlu, A. (2011). Libya Harekâtı, Gelişmeler ve Türkiye. *Ortadoğu Analiz*, 3(28), 49-56.
- Lageman, T. (2016). *Mohamed Bouazizi: Was the Arab Spring Worth Dying for?*. <https://www.aljazeera.com/news/2015/12/mohamed-bouazizi-arab-spring-orth-dying-151228093743375.html> adresinden 01.05.2020 tarihinde erişildi.
- Özşahin, C. ve Battır, O. (2019). *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*. İstanbul: Hiper Yayınları.
- Sayigh, Y. (2015). *Crumbling States: Security Sector Reform in Libya and Yemen*. Lübnan: Carnegie Middle East Center.
- Şensoy, S. (2020). Orta Doğu'daki Son Gelişmeler ve Jeostratejik Manzara. *Türkiye Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*. https://tasam.org/Files/Icerik/File/orta_dogudaki_son_gelismeler_ve_jeostratejik_manzara_e94ec79a-bad0-4b15-ae6c-406b4d9a11bf.pdf (adresinden 18.05.2020 tarihinde erişildi).
- Tanrıverdi Yaşar, N. (2019). Libya'da Yeni İç Savaş Kapıda. *Ortadoğu Analiz*, 10(87), 20-25.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sayfası (2020). Libya'nın Siyasi Görünümü. <http://www.mfa.gov.tr/libya-siyasi-gorunumu.tr.mfa> adresinden 21.05.2020 tarihinde erişildi.
- The World Bank, (2020). Libya. <https://data.worldbank.org/country/libya?view=chart> adresinden 08.05.2020 tarihinde erişildi.
- Yavuz, C. ve Erdurmuş, S. (2011). *Arap Baharı ve Türkiye: Orta Doğu'da Kırılan Fay Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi.